

ПЕРСОНАЛІЇ

І. Г. Ємельянов, В. М. Пєсков

Національний науково-природничий музей
Національної академії наук України,
вул. Б. Хмельницького, 15, Київ, 01601, Україна

**ВЧЕНИЙ, ОРГАНІЗАТОР,
ПЕДАГОГ**

**(до 90-річчя від дня народження
М. М. ЩЕРБАКА)**

(31 жовтня 1927 р. — 27 січня 1998 р.)

Переосмислення ролі особистості в історії, вільне від будь-яких ідеологічних догм і нашарувань, дозволяє об'єктивно аналізувати життя і творчість видатних українців, точніше і глибше зрозуміти їхній внесок у розвиток нашої держави. Вивчення творчих здобутків неординарних особистостей дає можливість визначити для кожного з них належне місце в історії України і української науки.

ДИТИНСТВО, ШКОЛА, ВІЙНА

Народився Микола Щербак 31 жовтня 1927 року в Києві, у сім'ї інженера-військовослужбовця Щербака Миколи Павловича та Офелії Домініківни. Друга дитина в родині — його молодший брат Юрій Миколайович (1934 р. н.) — нині доктор біологічних наук, дипломат, видатний український письменник.

1935 року (у 7 років) Микола пішов до школи, яка збереглася до цього часу (спеціалізована школа № 7 ім. М. Т. Рильського). Коли почалася війна, йому було неповних 14 років. Родина виїхала в евакуацію спочатку до Харкова, потім були Куп'янськ, Міллерове, Саратов, Сизрань, Пенза. До визволеного Києва родина Щербаків повернулася у 1944 році. Під час евакуації Микола продовжує навчання, приділяючи особливу увагу збиранню книг, насамперед з зоології. Однією з перших була книга про птахів Брема, збирати і колекціонувати тварин він навчався за книгою Кейзерлінга, визначати види птахів — за Промтовим «Птахи у природі». Від самого дитинства Микола захоплювався збиранням колекцій комах, ящірок, птахів, мінералів.

І. Г. Ємельянов, В. М. Пєсков, 2017

ШЛЯХ ДО НАУКИ

У 1944 р. за наполяганням батьків М.М. Щербак вступив до Київського політехнічного інституту, але потяг до біології переміг і у 1945 р. потай від батьків за активного сприяння професора Володимира Михайловича Артоболевського (на той час завідувача кафедри зоології Київського державного університету — далі КДУ) він був переведений на 1 курс біологічного факультету КДУ. З 1945 до серпня 1948 р. М. М. Щербак навчався в Київському державному університеті на біологічному факультеті. Влітку 1946 р. разом із студентом 5 курсу В. М. Єрмоленком, згодом відомим ентомологом, брав участь у експедиції Західною Україною. Восени 1947 р. він зробив свою першу наукову доповідь про біологію крячків Середнього Дніпра на студентській науковій конференції в КДУ. В цей час (з липня 1947 р.) він працював препаратором Зоологічного музею при університеті.

28 серпня 1948 р. 20-річний студент третього курсу був засуджений «Особым совещанием» «за участь у банді українських буржуазних націоналістів», членом якої він насправді не був (Маркевич, 1978). Шість років і шість місяців він відбував покарання у Дубравлазі (Мордовія, Потьма, в'язень № Ч-995), де закінчив фельдшерські курси і працював у відділенні сухот.

7 грудня 1954 р. вийшов на волю і одразу повернувся до Києва. Поновитися на курс в Київському державному університеті йому допоміг Павло Григорович Тичина, який звертався за дозволом аж до Москви (Маркевич, 1978). Завдяки цьому з 1955 по 1957 рр. М. Щербак продовжив навчання в КДУ.

38 РОКІВ У НАУЦІ

Початком наукової діяльності М.М. Щербака можна вважати 1959 рік, коли він вступив до аспірантури Інституту зоології АН УРСР. З того часу і по 1997 р. включно (рівно 38 р.) Микола Миколайович віддано і плідно працював у науці і музейній справі, де реалізувався його багатогранний талант вченого, організатора і педагога.

Після закінчення університету і декількох невдалих спроб знайти роботу за фахом у 1958 р. М. М. Щербак влаштовується старшим лаборантом у відділ зоології хребетних Інституту зоології АН УРСР, який на той час очолював відомий орнітолог професор М. А. Воїнственський. У тому ж році здійснив експедиційний виїзд в Ленкоранську низину (Азербайджан) з метою збору матеріалу для Зоологічного музею. З 1959 по 1962 рр. Микола Миколайович навчався в аспірантурі, після закінчення якої у лютому 1963 р. захистив кандидатську дисертацію «Герпетофауна Криму та її зоогеографічний аналіз» у Ленінградському державному університеті. З 1964 р. він – старший науковий співробітник відділу хребетних, керівник неструктурного підрозділу «музейний сектор» зазначеного відділу, а з 1965 р. — завідувач відділу систематики хребетних і зоомузей Інституту зоології АН УРСР. З того часу впродовж 33 р. (1965–1998 рр.) керував зоологічним музеєм (з 2015 р. це відділ зоології Національного науково-природничого музею (ННПМ) НАН України).

Докторську дисертацію «Ящірки роду *Eremias* Палеарктики (систематика, екологія, філогенія)» М.М. Щербак захистив у травні 1971 р. і отримав науковий ступінь доктора біологічних наук. У 1977 р. йому та В.П. Шарпилу було присуджено Премією АН УРСР ім. Д.К. Заболотного за цикл робіт «Систематика, екологія і паразитологія плазунів Палеарктики». У 1982 р. М. М. Щербак отримав звання професора, в 1987 р. йому присуджено почесне звання «Заслужений діяч науки УРСР». 25 листопада 1992 р. він був обраний членом-кореспондентом НАН України за спеціальністю «зоологія хребетних».

За довгий шлях у науці (38 р.) Миколою Миколайовичем опубліковано 232 наукові і 90 науково-популярних праць, з них 3 особисті монографії, 33 монографії у співавторстві зі своїми учнями і колегами.

М. М. Щербак розробив загальноприйнятю до цього часу систему палеарктичних геконів, ящурок та аблефаридних ящірок, обґрунтував існування північноафриканського, середньоазійського та центральноазійського центрів походження пустельної герпетофауни, розробив герпетогеографічне районування Палеарктики.

Вагомим є внесок М. М. Щербака в охорону природи. За його участю створювалася Червона книга СРСР (1978, 1984), а в 1994 р. під його керівництвом була видана Червона книга України (тваринний світ). Він брав активну участь у громадському житті України, плідно співпрацював з закордонними колегами, був одним із авторів довідника по рептиліях і амфібіях Європи (Писанець, 2007).

ЗООЛОГІЧНА ШКОЛА М.М. ЩЕРБАКА

Наукова школа М.М. Щербака розпочинає формуватися у сімдесяті роки на базі Зоологічного музею. Його першим учнем став асистент кафедри зоології Ставропольського університету Михайло Тertiшніков, який 1972 р. захистив кандидатську дисертацію «Экологический анализ и биоценологическое значение популяций прыткой ящерицы (*Lacerta agilis exigua* Eichw., 1831) и разноцветной ящурки (*Eremias arguta deserti* Gmel., 1789) в условиях Ставропольской возвышенности», а 1992 — докторську «Пресмыкающиеся Предкавказья (фауна, систематика, значение, охрана, генезис)». У 1975 р. в аспірантуру до Миколи Миколайовича поступив випускник Мелітопольського педінституту Є. М. Писанець, який в 1978 р. успішно захистив кандидатську дисертацію «Систематика и географическая изменчивость жаб фауны СССР», а після закінчення докторантури під керівництвом М. М. Щербака, в 1995 р. — докторську — «Ропухи Палеарктики (мінливість, систематика та значення поліплоїдії в еволюції роду *Bufo*)».

Коло інтересів Миколи Миколайовича в зоології не обмежувалося лише амфібіями та рептиліями. Серед його учнів є орнітологи (Пекло О. М., Міщенко Ю. В.), теріологи (Зиков О. Є., Селюніна З. В.), а в фондових колекціях Зоологічного музею зберігаються екземпляри всіх класів хребетних і безхребетних тварин, зібраних ним у різних куточках земної кулі.

Під його керівництвом захищено 22 кандидатські дисертації (Тertiшніков М. Ф., Щербань М. І., Писанець Є. М., Гончаренко Г. Є., Пекло О. М., Сатторов Т., Голубев М. Л., Маніло В. В., Заброда В. М., Бадмаєва В. І., Котенко Т. І., Єремченко В. К., Доценко І. Б., Ахмедов М. И., Ахмедов С. Б., Тарашук С. В., Зиков О. Є., Токар А. А., Фентісова Т. О., Селюніна З. В. та Атаєва А. А.) та три докторські (Тertiшніков М.Ф. Писанець Є.М. та Гончаренко Г. Є.). Один з його учнів і докторантів — професор Євген Писанець — 18 р. поспіль (до жовтня 2016 р.) очолював відділ зоології ННПМ НАН України та Українське герпетологічне товариство, яке він організував у 2005 р., здійснивши тим самим давню мрію свого вчителя (Писанець, 2007).

ЗООЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ М.М. ЩЕРБАКА

За спогадами його дружини, Щербак Галини Йосипівни, після захисту кандидатської дисертації у 1963 р. Микола Миколайович все частіше говорив про свою давню мрію створити сучасний Музей природи і Зоологічний музей як його складову частину. Поступове здійснення його мрії починається відтоді, коли в 1965 р. на основі неструктурної лабораторії відділу зоології хребетних Інституту зоології НАН України було створено відділ систематики хребетних та зоомузей, керівником якого призначили М. М. Щербака.

У 1963 р. стару невелику експозицію музею оглядав президент НАН України Борис Євгенович Патон разом з донькою. Провести екскурсію доручили М. М. Щербаку, який, скориставшись нагодою, розповів президенту про свою

мрію створити сучасний зоологічний музей у складі великого Музею природи, які є в столицях багатьох країн світу. Це зацікавило Б.Є. Патона і він попросив підготувати йому конкретні пропозиції. Наслідком стала Постанова Президії АН УРСР “Про створення Музею природи в системі АН УРСР” (у складі чотирьох музеїв), в якій були намічені конкретні заходи щодо його будівництва. Після даної постанови і почалось широке обговорення цього питання.

У 1965 р. директором Інституту зоології АН УРСР став І. Г. Підоплічко. Була створена Музейна рада на чолі з І. Г. Підоплічком, його заступником став М. М. Щербак. І. Г. Підоплічко активно включився в роботу і почав зі зміни назви з Музею природи на Центральний науково-природничий музей.

У липні 1966 р. вийшла Постанова Ради Міністрів УРСР „Про створення Центрального науково-природничого музею АН УРСР” у складі п’яти музеїв — ботанічного, зоологічного, палеонтологічного, геологічного та археологічного. Планувалася федерація музеїв, підпорядкованих відповідним інститутам, з єдиною експозиційною частиною. В рекордно короткий термін, практично за два роки на площі 1200 м² була створена нова експозиція Зоологічного музею та в жовтні 1967 р. відкрита, як і експозиція Геологічного музею, для відвідувачів. Три інші музеї були відкриті пізніше: у травні 1969 р. — археологічний, у вересні 1973 р. — ботанічний і в травні 1974 р. — палеонтологічний. Будівництво всіх музеїв, об’єднаних в єдиний музейний комплекс «Центральний науково-природничий музей АН УРСР», завершилось у 1975 р.

Починаючи з 1965 р. з ім'ям М. М. Щербака пов'язано відновлення сучасного Зоологічного музею. Серед ентузіастів, що працювали пліч-о-пліч із М. М. Щербак, слід згадати В. П. Шарпила, Ю. О. Костюка, В. М. Єрмоленка, Ю. В. Мовчана, В. М. Лоскота, О. О. Петрусенка, О. В. Лавруха, М. Л. Голубева, М. І. Головушкина, Т. А. Литвинову, Г. М. Сележинського, Є. Р. Заблудовського, О. З. Яценю, Ю. О. і Н. М. Волненків, Н. П. Бондареву та багатьох інших.

Це покоління зоологів, ентузіастів музейної справи в середині-кінці 70-х років минулого століття змінює наступне (А. Я. Щербуха, А. І. Смирнов, Л. С. Шевченко, Ю. П. Некрутенко, В. І. Пінчук, О. М. Пекло, В. К. Ханхасаєв, М. А. Полтавчук, В. В. Ісаєвич, І. В. Долинська, В. Р. Затурська, Н. Г. Осташко, С. В. Соломко, С. В. Тарашук, В. А. Коголь, С. І. Пархоменко, О. Куликов, М. А. Полтавчук, С. Пархоменко, В. А. Костюшин, В. О. Харченко, І. М. Рогинська, С. М. Марцук, В. В. Ісаєвич, Ю. М. Ісаєв та ін.), яке також продовжило справу розбудови музею під керівництвом проф. М. М. Щербака.

В 80–90-х рр. естафету музейного будівництва підхоплює значною мірою оновлений склад співробітників Зоологічного музею, серед яких багато учнів Миколи Миколайовича (В. В. Барабанова, С. І. Золотухина, І. Б. Доценко, В. В. Маніло, Л. Г. Маніло, О. Є. Зиков, В. М. Песков, Є. М. Писанець, А. А. Токар, О. Д. Некрасова, О. В. Корнюшин, С. Г. Погребняк, Е. Н. Седишева (Овандер), Г. В. Клочко, Ю. Є. Рабцевіч та ін.).

М. М. ЩЕРБАК – МАНДРІВНИК І КОЛЕКЦІОНЕР

Особливо слід відзначити, що М. М. Щербак був завзятим мандрівником та ентузіастом-колекціонером, він почав збирати представників різних видів хребетних тварин задовго до того, як очолив музей. У фондових колекціях відділу зоології ННПМ НАН України ще й досі зберігаються перші екземпляри, які він здобув відразу ж на другий рік після повернення з таборів (Писанець, 2007).

Влітку 1946 р. М. Щербак разом із студентом 5 курсу В. М. Єрмоленком, згодом відомим ентомологом, брав участь у експедиції Західною Україною. В цьому ж році в якості лаборанта доцента О. П. Корнеєва працював у Криму (Карадаг). У 1956 р. брав участь в експедиції по Дністровських та Дунайських плавнях

(Молдова) та на півдні правобережного степу України. В складі експедиції Зоологічного музею КГУ в 1957 р. працював у Киргизії. Під час роботи в Національній Академії наук України здійснив свій перший експедиційний виїзд в 1958 р. в Ленкоранську низину (Азербайджан).

Починаючи з 1956 р., М. М. Щербак взяв участь у 62 експедиціях, більшість з яких він і очолював. Під його керівництвом здійснено 44 експедиції, в тому числі у віддалені райони Середньої та Центральної Азії, Сибіру, Далекого сходу, Курільських островів, Туви, Монголії, що збагатили як експозицію, так і фонди Зоологічного музею, з якими і сьогодні працюють фахівці багатьох країн.

ОРГАНІЗАЦІЙНА І ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М.М. ЩЕРБАКА

Крім наукової та просвітницької діяльності в галузі зоології, М. М. Щербак вів значну організаційну та громадську роботу. Упродовж багатьох років він виконував обов'язки члена редколегії центрального наукового зоологічного видання — журналу «Вісник зоології», а з 1985 р. був дійсним членом Європейського герпетологічного товариства та членом редколегії австрійського журналу «Herpetozoa».

М. М. Щербак проводив успішну діяльність у складі Президії Орнітологічного товариства України, був головою секції природничих музеїв Міністерства культури УРСР у складі Природничо-історичної секції Радянського національного комітету Міжнародного союзу музеїв, був членом бюро секції охорони тварин проблемної ради АН СРСР, членом ученої ради Інституту зоології АН УРСР, ученої ради Київського зоопарку та установ з питань охорони природи тощо.

ЛІТЕРАТУРА ПРО М. М. ЩЕРБАКА:

- Васенко О. В., 2012. Розвиток герпетології на терені України в середині-кінці ХХ століття: науковий, організаційний та педагогічний внесок професора М.М. Щербака. *Автореф. ... канд. істор. наук. Переяслав-Хмельницький*: 20.
- Васенко О. В., 2011. Етапи становлення особистості М. М. Щербака як ученого-фауніста. *Наук. зап. з укр. історії: зб. наук. ст ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди»*, **26**: 372–377.
- Васенко О., 2011. Табірний період життєвого шляху вченого-зоолога М. М. Щербака. *Наук. зап. з укр. історії: зб. наук. ст ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди»*, **27**: 295–299.
- Васенко О. В., 2012. Науково-просвітницька діяльність М. М. Щербака в галузі зоології. *Наук. зап. з укр. історії: зб. наук. ст ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди»*, **31**: 257–264.
- Гайдук Ю., 2007. Пережити і перемогти. *Зона*, **22**: 9–59.
- Зуй В., 1998. Людина 1997 року. *Рідна природа*, **1–3**: 23–24.
- Котенко Т. И., 2002. Н. Н. Щербак. *Вестн. зоол.*, **36**, №5: 21–27.
- Маркевич О. П., 1978. Щербак Микола Миколайович, Шарпило Віктор Петрович. *Вісник Академії наук Української РСР*.
- Писанець Є. М., 2007. М. М. Щербак (до 80-річчя з дня народження). *Зб. праць Зоол. музею*, **39**: 7–12.
- Щербак М. М. (молодший) // <http://scherbak.info/uk/>
- Щербак М., 2004. Про пережитте. *Україна. Наука і культура. Щорічник*, **32**: 214–273.
- Щур Ю., 2016. Агентурна справа «Край». Київське підпілля ОУН, 1948 р. *Шлях перемоги*, **32(3241)**: 6.

ВНЕСОК М. М. ЩЕРБАКА В СИСТЕМАТИКУ

Самостійно та у співавторстві описані:

земноводні

- підвид *Bufo viridis asiomontanus* Pisanez et Szczerbak, 1979
вид *Bufo shaartusiensis* Pisanez, Szczerbak et Mezhzherin 1996;

рептилії

три роди:

- *Asymbplepharus* Jeriomtschenko et Szczerbak, 1980,
- *Carinatogecko* Golubev et Szczerbak, 1981
- *Tenuidactylus* Szczerbak et Golubev, 1984

п'ять нових підродів:

- *Mediodactylus* Szczerbak et Golubev, 1977
- *Pareremias* Szczerbak, 1983
- *Tenuidactylus* Szczerbak et Golubev, 1984
- *Altyphylax* Jeriomtschenko et Szczerbak, 1984
- *Mesodactylus* Szczerbak et Golubev, 1984

сім нових видів:

- *Gymnodactylus turcmenicus* Szczerbak, 1978
- *Eremias andersoni* Darewskii et Shcherbak, 1978
- *Tropicolotes levitoni* Golubev et Szczerbak, 1979
- *Gymnodactylus mintoni* Golubev et Szczerbak, 1981
- *Alsophylax tokobajevi* Jeriomtschenko et Szczerbak, 1984
- *Alsophylax boemei* Szczerbak, 1991
- *Gonydactylus paradoxus* Darevski et Szczerbak, 1997

тринадцять підвидів:

- *Lacerta saxicola darevski* Szczerbak, 1962
- *Eremias arguta potanini* Szczerbak, 1970
- *E. przewalski tuvensis* Szczerbak, 1970
- *E. strauchi kopetdagica*, Szczerbak 1972
- *E. scripta pherganensis* Szczerbak et Vashetko, 1973
- *E. multiceollata bannicowi*, Szczerbak 1973
- *Tenuidactylus caspius insularis* Achmedov et Szczerbak, 1978
- *Teratoscincus scincus rustamovi* Szczerbak, 1979
- *Phrynocephalus rossikovi shammakov* Golubev et Szczerbak, 1979
- *Ph. guttatus kalmykus* Badmajeva et Szczerbak, 1983
- *Eumeces taeniolatus arabicus* Szczerbak, 1990
- *E. t. parthianicus* Szczerbak, 1990
- *Vipera lebetina cernovi* Szczerbak et Shikin, 1992.

ОСНОВНИ НАУКОВІ ПРАЦІ М.М. ЩЕРБАКА

- Земноводные и пресмыкающиеся Крыма. — К. Наук. думка, 1966. — 240 с.
- Ящурки Палеарктики. — К.: Наук. думка, 1974. — 296 с.
- Каталог африканских ящурок. — К.: Наук. думка, 1975. — 84 с.
- Определитель земноводных и пресмыкающихся фауны СССР / А. Г. Банников, И. С. Даревский, В. Г. Ищенко, А. К. Рустамов, Н. Н. Щербак М. — Л.: Просвещение. 1977. — 416 с.
- Земноводные и пресмыкающиеся Украинских Карпат / Н. Н. Щербак М. И. Щербань — К.: Наук. думка, 1980. — 268 с.
- Grundzuge einer herpetogeographischen Gliederung der Palaarktis // *Vertebrata Hungarica*. — 1982. — Т. 21. — Р. 227–239.
- Handbuch der Amphibien und Reptilien Europas. 1. Echsen. 1. Acad. Verl. Wiesbaden. 1981. — S. 37–47, 75–83, 432–460. 31 Schlangen (Serpentes) Aula — Verlag. Wiesbaden. 1993 S. 83–96, 167–175, 295–316, 373–396.
- Гекконы фауны СССР и сопредельных стран / Н. Н. Щербак, М. Л. Голубев. — К.: Наук. думка, 1986. — 232 с.
- Аблефаридные ящерицы фауны СССР и сопредельных стран / В. К. Еремченко, Н. Н. Щербак. — Фрунзе: Ылым, 1986. — 172 с.
- Gecko fauna of the USSR and contiguous regions / N.N/ Shcherbak, M. Golubev // *Contributions to Herpetology* 1996. V. 13. Soc. for the study of Amphibias and Reptiles (SSAR). Ithaca. New.York. — 233 p.
- Zoogeographic Analysis of the Reptiles of Turkmenistan // *Monographiae Biologicae*. 72. Biography and Ecology of Turkmenistan. V. Fet et K. I. Atamuradov (ed.). 1994. Kluger Acad. Publ. Dordrecht/ Boston/ London. — P. 307–328.
- Guide to the Reptiles of Eastern Palearctic — Malabar, Florida Krieger Publ. Co. 2003. — 260 p.